

KÖZÉP-EURÓPA ÉRTELMEZÉSEK

BOJTÁR ENDRE

A közép- és kelet-európai összehasonlító (irodalom)történet mai lehetőségeiről

Az irodalomtörténésznek, amikor rövid helyzetfelmérést próbál készíteni a legújabb helyzetről, először azt az „időtlen” irodalom- és művészetelméleti okot kell említenie, amely miatt kétséges, hogy egyáltalán létezik-létezhet-e a térségnek valamiféle irodalmi közössége (s amely ok miatt – az időről időre megfogalmazott nagyszabású tervek ellenére – eddig még sehol a világon nem készült a régió minden irodalmát átfogó, komoly kutatáson alapuló irodalomtörténet): az összehasonlító irodalomtörténet, a komparatisztika, amely ezt a közösséget teremti, „feltalálja”, az esetek döntő többségében nem az irodalom alapegységével, a – minél egyedibben értékes, annál összehasonlíthatatlanabb – irodalmi műalkotással foglalkozik, s ezért – sarkítva fogalmazva és szigorúan véve – nem irodalomtudományi diszciplína, hanem a történetírás szolgálólánya. Az irodalmi művet és a bármiféle irodalomtörténeti általánosítást elválasztó áthidalhatatlan szakadékról mondja Arnold Hauser: „Mint a történelmi jelenségek általában, a művészi stílus, a teljesítmény és a személyiség egyszeri. Történelmileg épp a legkevésbé érdekes és releváns vonásaik azok, amelyek változatlanul megmaradnak vagy megisméltődnek bennük. A történelem során adódhatnak ugyan tipológiailag hasonló konstellációk, ezek azonban sohasem teljesen azonosak, s ennek megfelelően legfeljebb a művészi jelenségek többé-kevésbé általánosítható tipológiájáról beszélhetünk, amely azonban soha nem képes számot adni a valóságos fejlődés finomabb elágazásairól.” (Hauser 1964, 355) Az is világos, hogy minél magasabb az általánosítás szintje, vagyis például minél több irodalmat hasonlítunk össze, annál szegényesebb lesz

a közös jegyek alapján megvonható átlag tanulsága – esetleg csupán annyi, hogy az egymás szomszédságában élő népeknek célszerű békében-barátságban élni egymással; s ez bármennyire fontos és megszívlelendő, valljuk be, mégsem szintisztán irodalmi-esztétikai tanulság, s legfeljebb az irodalom lehetőségeinek a külső körülményeit illeti.

A kétely másik, most már általában a regionális történetírásra vonatkozó forrása az, hogy a régió fogalmát lehetetlen egyszer és mindenkorra, végérvényesen meghatározni. Ahogy a földrajztudós H. Schmitthenner írja, „aki 'igazi' régiókat akar találni, az mintha a kör négyyszögösítését akarná megvalósítani” (idézi Veyne 1971, 50). Ebből persze nem következik a fogalom szubjektív jellege, hanem csak az, hogy a régió vagy civilizáció: nézőpont kérdése (Veyne 1971, 58), létezése mindig „virtuális”. Objektívnek hitt, természettudományos (geológiai-topográfiai, klimatikus, növényföldrajzi stb.) ismervek alapján is csak annyit mondhatunk, hogy régióknak valamiféle átmenetet képez Európa közepén nyugat és kelet, észak és dél között, amelybe a történész szempontjaitól függő változó összeállításban esetenként beletartozhat Svájc, Németország, Ausztria, Olaszország, Albánia, Görögország, illetve Finnország, a balti államok és Oroszország-Szovjetunió (Ukrajna, Fehéroroszország) is. (Bonyolítja a helyzetet, hogy a térség kultúrája, főként „magas” kultúrája többnyire nyugati típusú, míg politikai-gazdasági szerkezetei, általában az „élete” keleties. Evvel magyarázható, hogy az „alpra” figyelő gazdaságtörténészek régióknak nagy részét jó lelkiismerettel Kelet-Európához sorolhatják, míg a szellemtudományok képviselői, ugyancsak cáfolhatatlan tények alapján, Nyugat-Európához.)

Tekintve, hogy a régió akármilyen körülhatárolása és elnevezése (*Mitteuropa*-Közép-Európa, *Zwischeneuropa*-Köztes-Európa, Délkelet-Európa, *Central Europe*, *East-Central Europe*, *Central-Eastern Europe*, *Eastern Europe*, *Central- and Eastern Europe*, Kárpát-Európa, Dunatáj, Balkán-Európa, *borderlands of Western civilizations*) magában foglalja Magyarországot, a kérdésnek magyarul van talán a legbőszégebb szakirodalma.¹ Ebből az derül ki, hogy a fogalom mindenkori meghatározását nem is hogy történelmi, mint inkább egyenesen (napi) politikai szempontok irányították, amelyek ráadásul legtöbbször a térségen kívül eső nagyhatalmaktól származtak.² (Ezt bizonyítja az az egyetlen meghatározás is, amelyben Magyarország nem szerepelt: az 1920-as évek elején a franciák által feltalált *L'Europe Centrale* – amelyet a prágai kormány ugyanilyen címen kiadott hetilapja kép-

viselt – csak a kisantant államokat, Csehszlovákiát, Romániát és Jugoszláviát foglalta magába, mondván, hogy a magyarok csak a németek, sőt, egyenesen a poroszok segédnépe, *Hilfsvolkja*.)

Kezdetben volt a kettes osztat (nyugat-kelet, vagy a monarchia osztrák bürokráciájának nyelvén: Ciszlajtánia és Transzlajtánia) (*Zisleithanien-Transleithanien*), amely legtöbbször azonosította Nyugat-Európát Európával. Ennek volt híres-hírhedt kifejezése Klemens Metternich mondása: „Ázsia a Landstrasse végén kezdődik”, amelyre rímel Jozsef Brodskijnak az 1980-as évekből származó *bon motja*: Kelet-Európát, Oroszországot nevezhetjük Nyugat-Ázsiának is.³ A kettes osztat tovább élt a hidegháború idején. Kelet-Európát ekkor nyugaton szovjet tömbnek, keleten pedig szocialista országoknak hívták.⁴ Politikai indítatása volt a hármas osztat újbóli bevezetésének is: amikor az 1970-80-as években a cseh, lengyel és magyar értelmiség „németellenített” formájában feltámasztotta Közép-Európa fogalmát, annak nyilvánvalóan szovjetellenes éle volt. Ennek az – egyébként hamarosan továbbbővülő – Közép-Európának a múltbeli elődjét sokan a Habsburg-monarchiában vélték felfedezni, mások – például Bibó István nyomán Szűcs Jenő – egészen a középkorig nyomozták vissza.⁵

Ilyen állapotban talált bennünket a berlini falat leomlasztó 1989-91-es rendszerváltozás. Sokan voltak olyanok – köztük vezető politikusok is –, akik számára az amúgyis csak értelmiségi képzelgésekben létező Közép-Európa egy csapásra elvesztette vonzerejét, hiszen mi, közép-európaiak mindenféle regionalitást átugorva automatikusan visszakerültünk, vagy a legközelebbi jövőben visszakerülünk egyenesen Európába (értsd: Nyugat-Európába).

Eltűnt Közép-Európa a Huntington-követők véleménye szerint is. Miután a németek (osztrákok) úgymond „végleg” a Nyugathoz, az oroszok (ukránok, fehéroroszkok) pedig a Kelethez kerültek, a civilizációs választóvonal egyszerűen keletebbre tolódott, s most a németek és oroszok közötti térséget szeli ketté, mégpedig úgy, hogy etnikai vagy államhatárookra sincs tekintettel: vannak, akik úgy tartják, hogy Nyugat-Európa már nem a Lajtánál, hanem Magyarországot kettéosztva a Dunánál ér véget, (s Magyarország Dunától keletre eső területei ily módon már egy másik, keleti civilizációba tartoznak), míg mások Románián belül látják a határt húzódni (Erdély és a Bánság Európa, a többi román terület már „Balkán”).

S végül, Közép-Európa többé a nyugat számára sem létezik. Látunk kell, hogy a térséget az Európai Közösség politikailag újra alegységekre

tagolta: jelenlegi és leendő NATO-tagok, az Európai Unióhoz csatlakozók első köre, második köre stb., s ebben az újrafelosztásban Közép-Európa nem szerepel. Közép-Európa most azok számára jelenik meg az ígéret földjeként, magyarán most azok akarnak hevesen legalább közép-európaiak lenni, akiket a központ, az Európai Unió a félperifériára vagy a perifériára sorolt be: Vilniusban 1998-ban jelent meg a bohemista Almis Grybauskas szerkesztésében a litván *Vidurio Europa* (Közép-Európa) című negyedévi lap, amelynek első számából az derül ki, hogy nemcsak a litvánok tartoznak vagy szeretnének tartozni Közép-Európához (ezt igazoló legnyomósabb történelmi érvek az, hogy a lengyel, cseh és magyar királyokat is adó Jagelló-dinasztia litván származású volt), hanem a lettek és a nyomorult helyzetben lévő fehéroroszkok is. Szintén ezt példázzák a románok, akikre egészen a legutóbbi időkig az inkább elzárkózó, a térség másik nem-szláv népével, a magyarral együttműködni nem óhajtó és magukat a nyelvrokonság miatt a „művelt Nyugat”, a franciák előörsének tekintő magatartás volt a jellemző, de az 1990-es évek végén Adriana Babeti és Cornel Ungureanu vezetésével Romániában is színre lépett a közép-európai gondolatot hirdető és terjesztő *A treia Europa* (A harmadik Európa) nevű alapítvány, amely ugyanezen a címen évkönyvet is ad ki.

Ákárhogy is hívjuk a térség rendszerváltozást megelőző közösségét (Közép-Európa, Kelet-Európa, szocialista országok), s az néha akármennyire is koncentrációs tábor, börtön volt, megszűnése veszteségekkel is járt, hiszen – sokszor a hivatalos kultúrpolitikával szembeszegülve, máskor a „szocializmust építő népek közösségét” hirdető szövegeket kihasználva – kultúrájában számos közös érték jött létre: a börtön alkalom lehetett, alkalom volt cellatársaink jobb megismerésére is. A falak leomlása után mintha minden korábbi fogoly boldogan hazament és bezárkózott volna saját kis kuckójába (ha volt neki; ha nem, akkor annak felépítésére fordította-fordítja energiáit). Közben pedig a közös tapasztalat villámgyorsan – néhány év alatt – elenyészett. Az Európai Közösség által kitalált új struktúrák ezért üresek: nem áll mögöttük kulturális tartalom. (Emiatt lehet sokaknak az az érzése, hogy úgy vannak ránkeröltetve, ezúttal a Nyugat által – miközben a Nyugat épp kulturális fogódzók híján például Észtországot Ciprussal rakja egy kosárba.) A legfontosabb és legsürgetőbb feladat mindannyiunk számára ennek az űrnek a betöltése lenne. Néhány éve mintha a térség politikusai is eljutottak volna erre a felismerésre. Mintha az egykori cellatársak legalább

a levélkapcsolatot felvették volna egymással. Ahhoz, hogy ismét rendszeresen összejárjanak, rengeteg erőfeszítésre van szükség.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Magdolna et al., (szerk.) 1992: *Áttűnések: A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában*. Budapest: Balassi.
- Berkes Tamás, (szerk.) 2000: *Keresztirányok: Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet*. Budapest: Balassi.
- Bogdanova I. A. et al., (szerk.) 1983: *Razvitie literaturi v epohu formirovanija nacij v sztranih Centralnoj i Jugo-Vostocnoj Jevropi: Romantizim*. Moszkva: Nauka.
- Dupcsik Csaba 1997: „Az európai régiók és a Közép-Európa-vita a nyolcvanas években.” 2000 9/8 (1997): 8-19.
- Dupcsik Csaba 2000: „Falak és faltörők.” 2000 12/7-8 (2000): 17-30.
- Hauser Arnold 1964: *Der Manierismus*. München: C. H. Beck.
- Lendvai Ferenc L. 1997. *Közép-Európa koncepciók*. Budapest: Áron Kiadó.
- Ring Éva, (szerk.) 1986: *Helyünk Európában*. I-II. Budapest: Magvető.
- Sóter István et al., (szerk.) 1963: *La littérature comparée en Europe Orientale*. Budapest: Akadémiai.
- Vajda György Mihály 1994: *Wien und die Literaturen in der Donaumonarchie*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau.
- Vajda György Mihály 2000: *Egy irodalmi Közép-Európáért*. Budapest: Fekete Sas Kiadó.
- Veigne Paul 1971: *Comment on écrit l'histoire*. Paris: Seuil.

JEGYZETEK

- ¹ A 20. századi nézetek antológiája: Ring 1986 . Lendvai (1997) monográfiája a kezdetektől az 1990-es évek elejéig tárgyalja a kérdést. Ennél is újabb nézőpontból jó összefoglalás Dupcsik (1997 és 2000).
- ² Ezt belátva választottuk a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében 1986 óta működő osztály számára (amely tudomásom szerint a világon az egyetlen hely, ahol intézményes keretek között folyik a térség irodalmait összehasonlító kutatás) a mindenfajta előzetes nagyszabású „konceptiót” nélkülöző, kizárólag pragmatikus célzatú „közép- és kelet-európai” nevet, amelybe az adott kutatótól, a konkrét témától és korszaktól függően a német-osztráktól az oroszig, a finnától a görögig minden irodalmi jelenség beleférhet. E „konceptiótlanság” ellenére az osztály kutatásait reprezentáló két gyűjteményes kötetből (Balogh et al. 1992, illetve Berkes 1999) kirajzolódik a közép- és kelet-európai irodalmak irányzatok szerinti történetének valamiféle általános íve, olyannyira, hogy mindkét tanulmánykötetet használják az egyetemi oktatásban is.

- ³ A „metternichi” felfogást alkalmazta a kultúra történetére Jakob Bleyer (1874 - 1933), a kolozsvári, majd a budapesti egyetem professzora, aki a 20. század elején született „Bécsi kapu” (Wiener Tor)-elmélettel azt a túlzó álláspontot képviselte, hogy a nyugat-kelet irányú „kultúrlejtőn” (*kulturelles Gefälle*) minden kulturális-irodalmi hatás a német kultúrából indul ki és a német-osztrák Bécs szűrőjén át „csúszik le” a Bécstől keletre lévő kultúrák felé. (Erről lásd: Vajda 1994, különösen 20-21.)
- ⁴ A Szovjetunióban számos olyan irodalomtörténeti tanulmánykötet jelent meg (például Hudozsesztvennaja 1969, Toper-Jakovleva 1989), amely a múltra is visszatekintve a „szocialista országok” fogalmát. Másutt, így nálunk is a nyíltan ideologikus fogalmat „Kelet-Európa” burkoltabban ideologikus fogalma helyettesítette. Az utóbbi általánossá válása az irodalomtudományban a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (AILC – ICLA) 1962-es budapesti kongresszusától, a nyugati és a keleti irodalomtudomány első, a vasfüggönyön rést ütő találkozásától keltezhető. (A kongresszus előadásai máig tanulságosak. Lásd : Sötér 1963.)
- A Szovjetunióban a „Kelet-Európa” megjelölést egy időben mintha felváltani látszott volna a „Közép- és Délkelet-Európa” (lásd például: Bogdanova et al. 1983), újabban azonban visszatértek hozzá (lásd Horev 1995-2001).
- A szovjet több más országaiban is hasonló változás játszódott le: felismervén Kelet-Európa fogalmának politikai implikációit, először a „Közép-Európa” jött divatba, mígnem eljutottunk a mai semleges értett „Közép- és Kelet-Európá”-hoz.
- ⁵ Nyilvánvaló, hogy azokban a kultúrákban, amelyek hosszabb ideig élnek együtt ugyanabban az államban (Habsburg-birodalom) vagy politikai rendszerben (szovjet tömb), kialakulnak hasonló jegyek. Ezért valószínűleg igaza van azoknak (például Hanák Péter, Claudio Magris, Carl E. Schorke), akik szerint létezett valamiféle közös Habsburg-monarchiabeli kultúra. Ez az államhoz jobban kötődő művészeti ágakban (építészet, köztéri szobrászat stb.) könnyebben tetten érhető; a nyelvhez kötődő irodalomban mindössze abban nyilvánult meg, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező német irodalom döntő, minden mást háttérbe szorító hatással volt a birodalom többi, „kis” irodalmára. Lévén azonban ez a hatás egyirányú, aligha beszélhetünk valamiféle közös monarchia- vagy – amint Vajda György Mihály teszi (Vajda 2000) – egy erre épülő-építendő közép-európai irodalomról.
- A másik, keleti végen képzett ún. szocialista irodalmak (a szláv irodalmakat is magábanfoglaló) közösségébe természetesebb módon illeszkedett az orosz: a csak Puskin után, a 19. században „nagy” irodalommá váló orosz mögött közel sem volt a hagyománynak olyan, a „kicsiket” agyonnyomó súlya, mint a német mögött.